

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 100

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 100

ПРОБЛЕМИ В ПОВЕДЕНИЕТО – ПРОБЛЕМИ В ОБЩУВАНЕТО. ИЗСЛЕДВАНЕ СРЕД ЮНОШИ И ДЕВОЙКИ НА ВЪЗРАСТ ОТ 13 ДО 18 ГОДИНИ

ИРИНА ШУМКОВА

Катедра „Обща, експериментална и генетична психология“

Ирина Шумкова. ПРОБЛЕМЫ ПОВЕДЕНИЯ – ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЕ ЮНОШЕЙ И ДЕВОЧЕК В ВОЗРАСТЕ 13–18 ЛЕТ

Обсуждаются актуальные модели интерпретации рискованного поведения. Разнообразные рискованные поведения представлены с целью исследования связи проблем поведения во время юношества и социальной дезадаптации. Полученные в болгарской выписке результаты исключают генерализацию поведенческих проблем в проблемы отношений с учителями, родителями и сверстниками. Связь социальных интеракций со значимыми иными и поведенческими проблемами испытывает влияние пола и типа рискованного поведения.

Irina Shumkova. BEHAVIOR PROBLEMS – PROBLEMS IN RELATIONSHIPS. A STUDY OF 13–18 YEARS OLD MALES AND FEMALES

Current interpretation models of problem behavior are reviewed. Diversity of risk behaviors is concerned to verify the link between behavior problems and social maladaptation. Results from the Bulgarian sample exclude generalization of behavior problems and difficulties in relationships with teachers, parents and peers. The link between social interactions with significant individuals and risk behavior differs by gender and by the type of behavior problems.

Широкият обем данни от национални изследвания даде основание за ревизия на представата за юношеството, наложена от литературата и класическите теории в психологията. Обективността изисква да говорим за период на потен-

циал и възможности за израстване, тъй като по-голямата част от юношите преминават през този период, без да се сблъскат с емоционални, социални или поведенчески проблеми (Compras et al. 1995). Традиционно идеите в психологията бързо намират своя контрапункт. В случая става дума за популярното през последните години схващане за позитивното развитие в юношеството като път на избягване на проблеми. Въпреки емпиричните доказателства на масовите изследвания в изучаването на юношеското развитие не настъпи съществена промяна. Вероятно за това допринеся фактът, че през 80-те и 90-те години позитивисткият подход не даде на психологията теория за нормативното развитие през юношеството, която да консолидира усилията на изследователите в тази посока (Steinberg & Morris 2001). Проучванията за юношеството на специалисти от различни области останаха концентрирани около разбирането на проблемното поведение.

ТРАЕКТОРИИ В РАЗБИРАНЕТО НА ПРОБЛЕМНОТО ПОВЕДЕНИЕ

Клиницисти и изследователи признават трудностите, породени от съществуването на множеството дефиниции на проблемното поведение. Налице са разнородни схващания за природата му, вариращи от толерантност до стигматизация: 1) елемент от нормативните процеси на търсене на нова идентичност; 2) отреагиране на преживяваните трудности в социализацията и адаптацията през юношеството; 3) форма на делинквентно поведение 4) патологичен процес на психичното развитие, активизиран или усилен от прехода към зрелостта.

В клиничната практика при класификация на юношеското проблемно поведение се ползва обичайният медицински модел на соматичната медицина, постулиращ два модуса – има или няма разстройства във функционирането на психичния апарат. Тук всяко разстройство е дискретна категория, а степента на изява на отделните явления, включени в категорията, определя заключението от „здраве“ през „проявление на...“ до диагноза. Практиката и емпиричните данни сочат, че за психичните и поведенчески феномени подобна строга категоризация от типа „това да – това не“ не е емпирично издържана (Eysenk H. et al. 1983).

Проучванията в областта на детството и юношеството поставиха под въпрос и антисоциалната насоченост на проблемното поведение. Според М. Herbert поведенческите проблеми могат да се концептуализират като „стратегии за приспособяване, които детето е научило въз основа на неблагоприятията си и тези на другите в опит да се справи с изискванията на живота“ (Herbert 1987 : 17). Различни направления в психологията признават необходимостта от натиск на средата и социален контрол, с чиято помощ детето се вписва в социалния порядък. М. Herbert акцентира на този факт и посочва недостатъчната социализация за причина проблемното поведение в юношеството и детството да се различава от социалните стандарти.

Значението на термините „антисоциалност“ и „делинквентност“ предполага волево ориентирано поведение, насочено срещу законите на общността.

До този момент липсват категорични доказателства, че определяното като „антисоциално поведение“ в юношеството е винаги поведение, съзнателно насочено срещу социалните норми. Проблем при категоризирането на „антисоциалност“ и „делинквентност“ е позицията на възрастния, от когото произтича тази оценка. Зависима от интензивността на проявите и степента, в която те биват идентифицирани, оценката на възрастния остава силно изборителна и субективна (Herbert 1987). Обсъждането на проблемното поведение в контекста на „делинквентността“ води до сходни с тези на медицинския подход резултати. Двата подхода използват позицията на цензурираща инстанция. Съзнавайки, че психологията не бива да си позволява такава позиция, изследователите въведоха термина рисковото поведение, за да се разграничат от стигматизиращата и морализираща класификация на проблемното поведение (Jessor 1987; Comras 1995). Идеята за рисковост според нас включва съотнасяне към субекта по отношение на авторството на поведенческия акт и на последиците от него. Рисковото поведение се разбира най-общо като поведение, чиито резултати ограничават развитието на личността и застрашават психическото и физическо здраве на индивида. Психологическият подход поставя юношата в центъра на проблема и разглежда поведението в качеството му на процес, описван от две дименсии – интензитет и типология.

Анализът на Steinberg и Morris (2001) показва, че през последните години в сферата на рисковото поведение са се появили множество минитеории, създадени да обяснят части от голямата загадка на юношеството. На фона на подобен атомизъм теорията на Richard Jessor (Jessor & Jessor 1977) за проблемното поведение естествено доминира емпиричните изследвания. Корелациите между широк репертоар от поведенчески прояви – употребата на вещества, алкохол, тютюнопушене, сексуална активност и някои асоциални прояви – се интерпретират като обективизация на общ синдром. Факторите за възникването му са разделени в три категории – социално-демографска структура (образование, нагласи и занятие на родителите, структура на семейството), възприемана социална среда (съчетава влияния, произтичащи от семейството и от приятелския кръг, и личните убеждения на индивида за другите), система на личността (мотивация, ценности, нагласи, очаквания, самооценка, локус на контрол и др.), по-късно е добавен елементът социализация, включващ социализиращите влияния на двамата родители и приятелския кръг (Jessor 1987). Юношите с разнообразни поведенчески проблеми много по-лесно разширяват репертоара си в посока на нови рискови практики (Spein et al. 2004; Carlini-Marlatt et al. 2003), но идеята за общ синдром на поведенческите прояви не успя да се утвърди сред изследователите поради недостатъчна емпирична валидизация (Garnefski & Diekstra 1997). В настоящото изследване отделните рискови практики също се разглеждат като дискретни единици. Предложеният от R. Jessor модел на детерминация на рисковото поведение получи по-широка подкрепа. Той позволява в схемата да бъдат интегрирани и познанията

за родителско-детските интеракции, интересът към които силно нарасна след работата на D. Baumrind (1978). Изследванията на социалния контекст в търсене на факторите, допринасящи за възникване и поддържане на рисково поведение, показаха наличието на връзка с конфликтните отношения с родителите и влиянията на приятелски кръг.

Отношения с родителите

Проучванията на юношеството в семеен контекст стана популярно дотолкова, че може да се говори за тенденция, белязала психологията на развитието през последната четвърт на XX в. Данните показаха превес в разпространението на хармонични отношения между родители и юноши (Kandel 1986). Фокусът на изследванията бе върху конфликтите между двете поколения – родители и деца (Petersen 1988; Steinberg & Morris 2001). Влиянието на родителите варира според пола на родителя и пола на детето и е от значение за такива аспекти на психосоциалното функциониране като самооценка, депресия и тревожност (Балев 2000). Качеството на привързаност към родителите, тяхната подкрепа се свързват с преживяването на психичния комфорт и здраве. Дългосрочни ефекти на типа родителско поведение се наблюдават при редица форми на рисково поведение като употреба на психоактивни вещества (Barber et al. 1994; Shedler & Block 1990; Kandel 1986), ранно започване на полов живот, употреба на предпазни и противозачатъчни средства (Cox 2006).

Сред характеристиките на родителското поведение предпоставки за поведенчески проблеми са нарушената комуникация (Shuli et al. 2006), качеството на свързаност и субективно възприеманото от юношите незадоволително качество на връзката с родителите (Trembley et al. 2004), както и типът дисциплиниращи практики (Barber et al. 1994). Докато влиянието на семейството и това, как юношите с поведенчески проблеми преживяват отношението на своите родители към тях, са широко изучени, то преживяванията им по отношение на приятелския кръг или други социални мрежи са пренебрегвани.

Отношения с връстниците

Изучаването на отношенията с връстниците в контекста на психологията на рисковото поведение прави впечатление със своята консистентност. Акцентира се върху механизмите на влияние между връстниците по отношение на поведението заради многократно потвърдената взаимовръзка между нивата на рисково поведение и присъствието на индивиди с проблеми в поведението сред приятелския кръг.

Сред първите теоретични модели на проблемите в юношеска възраст е теорията на социалния контрол, според която у юношите с рисково поведение липсва или е нарушена системата за контрол (Крайг 2001). Тези нарушения засягат едновременно интраиндивидуалния (контрол над импулсите) и интерперсоналния (привързаност и въвличеност в семейство, приятелски отношения,

институции и др.) контрол. Оттук следва, че юношите с проблеми в поведението (определяни още като проблеми на слабия контрол) ще имат негативни и конфликтни взаимоотношения с приятели, учители, родители и др. Тяхното поведение ще е белязано от липса на социални умения, слаби и неудовлетворяващи ги социални връзки. Положителни резултати в подкрепа на това твърдение се откриват само сред юноши с агресивно поведение и сред такива с опити за самоубийство. Първата група има по-слаби умения за разрешаване на конфликти, а втората група има по-дистантни отношения с другите. Липсват статистически значими резултати, които да потвърждават тези предположения сред лица с други форми на проблемно поведение – употреба на вещества, алкохол, промискуитет и др. В дизайна на много от програмите за превенция на рисково поведение обучаването в социални умения е необходима част, но липсват категорични данни този дефицит да е реален.

Повечето от юношите декларират, че са повлияни от връстниците си, защото ги харесват и уважават тяхното мнение (Susan et al. 1994). Това важи както по посока на позитивните, така и по посока на негативните влияния. Според теорията за социалното научаване, широко използвана за теоретизация на влиянието между връстници, въздействащият върху поведението модел трябва да притежава значим статус, да предизвиква положителното отношение към себе си и да е налице добра връзка между двамата субекти (Крайг 2001). Достигането на тези критерии в социалното взаимодействие изисква набор от социални умения, които двете страни да притежават и управляват добре в групата на връстниците. Това на свой ред поставя под въпрос идеята за липсващи социални умения, слаба адаптация и неудовлетвореност от социалните контакти, съпровождащи поведенческите проблеми в юношеството. Дори ако приемем, че присъствието на индивиди с рисково поведение сред приятелския кръг на юношите с поведенчески проблеми не винаги е резултат на процеси на влияния, а на процеси на селекция (Hartup 1994) и че юношите избират приятели сред тези, които са подобни на тях самите, като това подобие може да е явно (в поведението, външния вид или предпочитанията) или скрито (в несъзнаваните тенденции у личността), то и в този случай се изискват умения за възникване и поддържане на социалните отношения. Необходима е лична удовлетвореност, която да мотивира тази свързаност дългосрочно. Това ни кара да подложим на проверка идеята за проблемното поведение като реакция на неуспешна социална адаптация.

Отношения с учителите

Произтичащ от семейството и институциите, социалният контрол е необходимо условие за избягване на нежеланите тенденции в развитието на юношите. Той регулира поведението на юношите, като осигурява социална подкрепа, насърчава развитието в определена посока и подпомага взаимоотношенията. Учителите в качеството им на значими възрастни и представители на институция чрез подкрепата, която оказват на подрастващите, поддържат индивидуалната им привър-

заност към общоприетите социални норми (Tatar 1998). Съчетана с родителски контрол, тя помага превенцията на делинквентно поведение (Lapsley & Edgerton 2002) и насочва развитието в посока на здравето (Eccles et al. 1997; Youniss et al. 1997). Изследванията на отношенията между учителите и юношите с рисково поведение са рядкост. В по-голямата си част те са ориентирани към съгласието в оценките на родителя и учителя за поведението на подрастващите.

Настоящото изследване е насочено към разбиране на субективните преживявания у юношите с рисково поведение по отношение на общуването със значимите други – родители, връстници, учители. Цитираните изследвания сочат, че юношите с различни проблеми в поведението се чувстват затруднени в общуването със своите родители. По отношение на общуването с учителите и връстниците данните не са категорични, налице са предпоставки за разнопосочни изводи. Ние се надяваме резултатите да помогнат изграждането на цялостна картина на социалното функциониране на юношите с проблемно поведение. За целта ще анализираме отделно взаимоотношенията им с родители, връстници и учители. Предстои да проверим дали нарушенията, наблюдавани в комуникацията с родителите, присъстват в общуването и с другите две групи – учители и връстници. Също така ще подложим на проверка хипотезата, че такива нарушения в комуникацията се наблюдават при юношите с рисково поведение независимо от вида им. За целта ще проверим съществуват ли статистически значими различия в степента на удовлетвореност от социалните им контакти със значимите други между лицата от двата пола при отделните видове рисково поведение.

Извадка

Данните са получени след изследване на 449 ученици (46,7% момичета и 53,3% момчета) от 5 държавни и едно частно училище на територията на гр. София на възраст от 13 до 18 години. Извадката е балансирана по пол. След елиминация по скалата на лъжата са обработени 418 валидни протокола.

Таблица 1. Извадка

Клас	Момчета		Момичета		Общо	
	Брой	В реда	Брой	В реда	Брой	В колона
8	70	47,60%	77	52,40%	147	32,70%
9	70	46,40%	81	53,60%	151	33,60%
10	42	48,30%	45	51,70%	87	19,40%
11	27	42,20%	37	57,80%	64	14,30%
Общо	209	46,50%	240	53,50%	449	100,00%

Метод

За постигане на целта използвахме три от скалите на съкратена българска версия на BASC¹ (Behavior Assessment Scale for Children) на С. R. Reynolds & R. W. Kamphaus (1992) за оценка на личността в юношеска възраст и създадена от нас анкетна карта за рисково поведение.

Ска̀ли

Ска̀лата *Нагласи към учителите (Учители)* оценява доколко учителите са възприемани като ангажирани с учениците, подкрепящи и грижовни или като дистанцирани. Оценките по тази ска̀ла ще ни послужат да оценим степента на удовлетвореност на юношите в общуването с техните учители. *Отношения с родителите (Родители)* – ска̀лата оценява възприятието на личността за значимостта ѝ в семейството, статуса на родителско-детските отношения, детската оценка за степента на доверие, което родителите имат в него/нея. На базата на тази ска̀ла ще оценяваме степента на удовлетвореност от отношенията с родителите. За нивото на удовлетвореност от отношенията с връстниците ще използваме ска̀лата *Междulichностни взаимоотношения (Връстници)*, която отчита мнението на индивида за успеха му при изграждане на приятелства и степента на чувство за удовлетвореност в тези отношения. Ска̀лата *Социален стрес* измерва нивата на стрес у юношите в процеса на интеракции с другите. Този вид стрес най-често е дългосрочен и хроничен. При всяка от ска̀лите по-високите нива показват по-големи трудности в комуникацията и неуспешни опити за установяване на добри отношения.

Ска̀ли за типа проблемно поведение: *Тютюнопушене, Алкохол, Употреба на дро̀ги и Компютърни игри* отчитат количествата и честотата на употреба на веществата за определен период. *Кражби* отчита честотата на присвояване на чужда собственост за 1 година и стойността на присвоените вещи; балът по ска̀лата *Агресивност* отчита участието в сбивания и честотата на увреждане на нечие здраве или собственост за същия период. Рейтингът по ска̀лата *Полово поведение* се формира от честотата на смяна на половите партньори, склонността към сексуално агресивно поведение, употребата на предпазни средства и вида им. *Отпадане от училище* се формира на базата на училищен успех, отсъствия от училище без основателна причина и история на изключване от училище.

Бягства от дома е ска̀ла, която регистрира нерегламентираните отсъствия от дома и осъзнатите целенасочени бягства от къщи.

За целите на изследването проведохме Т-тестове за сравняване на средни величини по ска̀лите *Връстници, Родители, Учители* и *Социален стрес* между две групи ученици. Контролни за двата пола са групите юноши и

¹ Използвана е версия на BASC, изготвена от проф. Пл. Калчев, на база пилотно изследване от 450 протокола с пълната адаптирана версия.

девойки, при които отсъства съответното поведение. В алтернативната група попадат лицата, заявили това поведение. В практиката първият тип групи условно се определя като „Въздържатели“, вторите – като „Употребяващи“; ние избрахме да ги определяме като Група I и Група II. Статистическите процедури са приложени след привеждане на суровия бал към стандартизирани z-оценки. Използван е статистически пакет SPSS11.5.0. Данните са представени в табл. 2, отделно за момчета и момичета. В случаите на наблюдавани статистически значими различия са представени нивата на средните за двете групи, стойностите на t-критерия и нивото на значимост.

Резултати

Таблица 2 представя процентното разпределение на двете групи за всеки тип поведение по пол (ред 3 и ред 13). При различните типове рисково поведение Група I (учениците, декларирали наличие на проблемно поведение) варира за двата пола. Тенденцията тази група да е по-голяма при момчетата се запазва с изключение на „Тютюнопушене“, където пушачите сред момичетата (37,7%) са по-голям дял в сравнение с пушачите сред момчетата (25,1%), и „Бягствата от дома“ – поведение, по-често срещано при момичетата. 30,8% спрямо 28,7% от момчетата заявяват, че са отсъствали от дома си въпреки волята на родителите си.

Отношения с родителите

Нивата на неудовлетвореност от контакта с родителите са по-ниски при юношите и девойките без проблеми в поведението (Групи II); въпреки това очакванията на база съществуващи изследвания при други извадки, че момчетата и момичетата, употребяващи вещества и практикуващи различните форми на рисково поведение, ще демонстрират често статистически значимо по-високи нива на неудовлетвореност от отношенията си в семейството, не се оправдаха напълно (графика 1). Не бяха регистрирани статистически значими различия между Група I и Група II в отношенията с родителите за всеки тип рисково поведение, а съществуващите такива са повлияни от пола на лицата (срв. табл. 2, редове 6 и 7 с редове 16 и 17). При момчетата значими различия между Група I и Група II в нивата на удовлетвореност в комуникацията с родителите са регистрирани само в три от деветте случая на проблеми в поведението – „Употреба на дроги“, „Агресия“, „Бягства от дома“, докато при момичетата такива различия липсват само при „Употребата на алкохол“ и „Половото поведение“. Макар и по-често склонни към рисково поведение, момчетата от Групите I и Групите II преживяват отношенията си с родителите като по-задоволителни в сравнение със съответните две групи сред момичетата (графика 1).

Таблица 2. Сравнение на средни стойности по скалите. Отношения с „Връстници“, „Родители“, „Учители“, „Учителски“ и „Социален стрес“ за Група I (Наличие на проблемно поведение) и Група II (Отсъствие на проблемно поведение) при двата пола.

Момчета	Групи	Тютюно-пушене		Употреба на дроги		Алкохол		Кражби		Агресия		Полово поведение		Отпадане от училище		Компютърни игри		Бягства от дома	
		I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
Връстници	Mean	0,07	-0,01	33,3%	66,7%	80,5%	19,5%	12,9%	87,1%	66,2%	33,8%	48,7%	51,3%	23,4%	76,6%	78,5%	21,5%	28,7%	71,3%
	t-критерии	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Родители	Mean	0,14	-0,13	0,15	-0,16	-0,01	-0,25	0,08	-0,07	0,03	-0,25	-0,11	-0,01	-0,03	-0,07	-0,08	0,00	0,15	-0,15
	t-критерии	-	-	2,24*	-	-	-	-	2,20*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	198*
Учители	Mean	0,14	-0,13	0,20	0,07	0,22	-0,32	0,49	0,06	0,30	-0,26	0,26	-0,03	0,16	0,09	0,20	-0,20	0,23	0,06
	t-критерии	-	-	-	-	2,99**	-	2,62**	-	3,75**	-	2,04*	-	-	-	2,31*	-	-	-
Социален стрес	Mean	0,05	-0,14	-0,07	-0,10	-0,06	-0,24	0,02	-0,11	-0,10	-0,08	-0,16	-0,02	-0,01	-0,11	-0,15	0,13	-0,18	-0,05
	t-критерии	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Момичета	Групи	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II	I	II
	Mean	37,3%	62,7%	29,0%	71,0%	78,0%	22,0%	7,6%	92,4%	35,9%	64,1%	40,5%	59,5%	11,8%	88,2%	49,3%	50,7%	30,8%	69,2%
Връстници	Mean	0,16	-0,10	-0,01	-0,03	-0,05	0,15	0,69	-0,07	-0,13	0,05	0,01	-0,01	0,70	-0,12	-0,03	-0,01	0,24	-0,13
	t-критерии	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,78**	-	-	-	-	2,19*
Родители	Mean	0,27	-0,07	0,37	-0,09	0,11	-0,14	0,86	-0,01	0,35	-0,12	0,19	-0,06	0,77	-0,05	0,19	-0,10	0,38	-0,10
	t-критерии	2,14**	-	2,93**	-	-	-	2,06*	-	2,98**	-	-	-	3,77**	-	2*	-	-	2,87**
Учители	Mean	0,31	-0,33	0,25	-0,24	0,00	-0,47	0,20	-0,12	0,12	-0,23	-0,04	-0,15	0,19	-0,14	-0,11	-0,10	0,08	-0,18
	t-критерии	-	-	3,46**	3,0	-	-	-	-	2,68**	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Социален стрес	Mean	0,15	0,04	0,14	0,05	0,11	-0,03	0,67	0,03	0,11	0,06	0,00	0,13	0,47	0,02	0,03	0,12	0,31	-0,03
	t-критерии	-	-	-	-	-	-	2,20*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,13*

**ниво на значимост $p < 0,01$

* ниво на значимост $p < 0,05$

Причина момчетата да декларират по-удовлетворяващи ги взаимоотношения с родителите и нивата на конфликт да са по-ниски могат да бъдат социалните нагласи към съответния пол. Изглежда, родителите са по-толерантни към проблемите в поведението на юношите, поради което конфликтите в семейството по този повод са по-редки. Същият репертоар на поведение провокира по-остър конфликт с родителите при девойките. Основание за това заключение ни дава също липсата на различия в удовлетвореността от родителско-детските интеракции сред двете групи при момчетата по отношение на консумацията на алкохол и половото поведение. Съществуващите нагласи сред обществото, че в тази възраст това са очаквани и за двата пола поведения, правят родителите толерантни към тези прояви на дъщерите им.

Отношения с учителите

Обратно на предишната ска̀ла, различия в нагласите към учителите за Групите I и Групите II се наблюдават по-често при момчетата – в пет случая, отколкото при момичетата – при три от случаите (табл. 2). При момчетата статистически значими различия в нивата на удовлетвореност от взаимоотношенията с връстници за Група I и Група II бяха регистрирани само при „Компютърни игри“. В този случай юношите, играещи компютърни игри, се чувстват по-включени в социалните интеракции с връстници, отколкото тези, които нямат този навик ($\text{mean}(I) = -0,11$; $\text{mean}(II) = 0,44$). Тази група юноши обаче има по-конфликтни отношения с учителите в сравнение с Група II ($\text{mean}(I) = 0,20$; $\text{mean}(II) = -0,20$). Най-много проблеми в комуникацията с учителите срещат учениците, извършвали различни кражби ($\text{mean}(I) = 0,49$). На второ място се нареждат тези с агресивно поведение ($\text{mean}(I) = 0,30$), като двете групи демонстрират близка до средната удовлетвореност от отношенията си в семейството ($\text{mean}(I) = 0,08$ и $\text{mean}(II) = 0,03$) – графика 2. Става ясно, че неблагоприятията и трудностите в общуването с учителите не могат да се обяснят с липсата на социални умения или с транзитирането на неблагоприятията в родителско-детските интеракции.

Отношенията с учителите през юношеството следват своя траектория на развитие, различна от тази на взаимоотношенията с родители и връстници. Това, че последиците от някои типове поведение са по-видими в училищна, отколкото в семейна среда, обяснява редуването на статистически значими различия в нивата на удовлетвореност от учителите и родителите. В някои случаи учителите са принудени да конфронтират това нарушаващо правилата поведение, докато родителите не, и обратно. В подкрепа на този аргумент е едновременното присъствие при двата пола на значими различия между Група I и Група II по признака „Агресия“. Агресивното поведение рядко може да бъде ограничено само в една от социалните сфери, то обичайно е санкционирано от възрастните и реализирано в посока на връстниците. Това поражда напрежение в общуването с родители и учители, придружено от силна удовлетво-

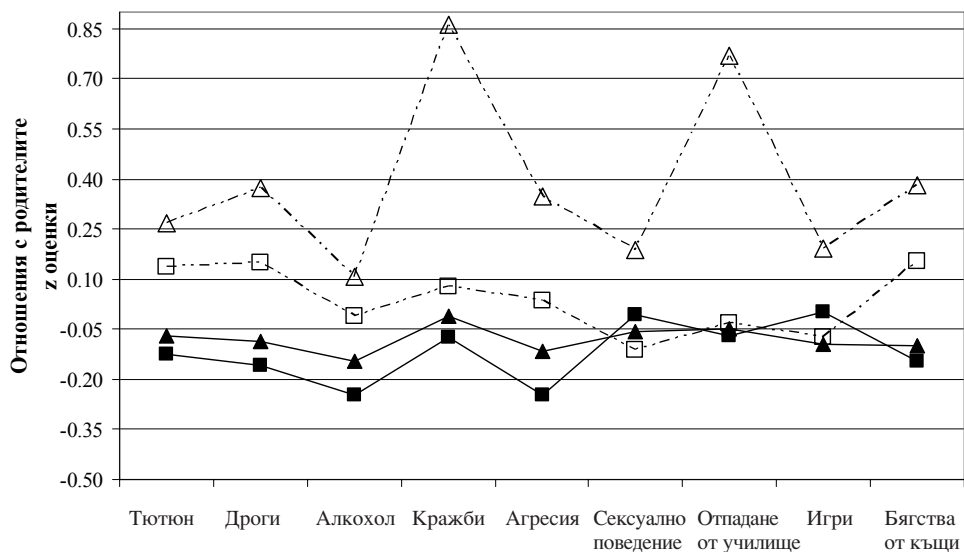
реност в контакта с връстниците. Липсват значими различия по отношение на скалата „Връстници“ или нивата на социален стрес (табл. 2).

По-честите статистически значими различия при момчетата от двете групи в общуването им с учителите ни карат да мислим, че тази група възрастни са по-честият проводник на натиск върху поведението на момчетата, доколкото при момчетата това са родителите (табл. 2). Данните от графики 1 и 2 ни дават основание да заключим, че отношенията с родителите и учителите си приличат по това, че двете групи възрастни се преживяват в по-голяма степен като добронамерени и толерантни от юношите без проблеми в поведението. Забелязват се различия в динамиката при двата пола. Отношенията с родителите са най-комфортни за момчетата без проблеми в поведението (Групи II), докато отношенията с учителите са най-благоприятни за момчетата без проблеми в поведението (Групи II). Момчетата с проблеми в поведението (Групи I) изпитват най-силни трудности в отношенията с родителите си. За момчетата от Групи II най-конфликтни се оказват отношенията с учителите. Изглежда, през юношеството момчетата имат по-комфортни отношения с учителите, докато момчетата се радват на по-комфортни отношения с родителите си. Вероятно това се дължи и на факта, че учителската професия у нас е силно феминизирана. Знаем, че през пубертета подрастващите юноши несъзнавано саботират комуникацията с другия пол. Бъдещи изследвания сред училища, в които има равностойно участие на мъжете и жените сред учителския състав, биха дали отговор на този въпрос.

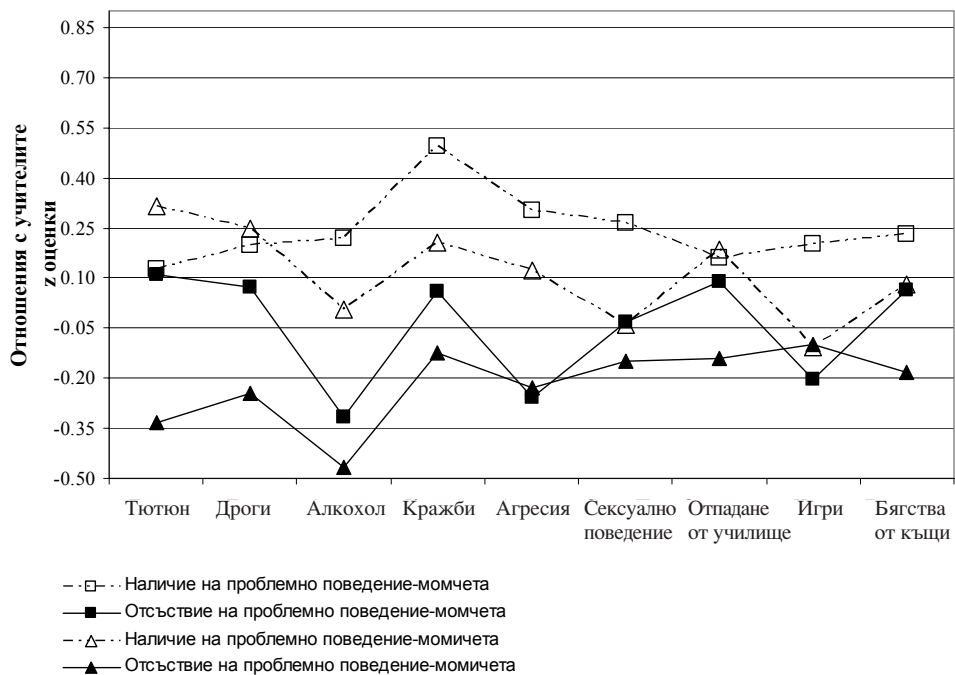
Отношения с връстниците

Стойностите по скалата на момчетата от Групи I често са много близки до тези на момчетата от Групи II (табл. 2). Юношите с рисково поведение чувстват в сходна степен с другата група удовлетворение от социалните си контакти с връстниците. Момчетата, които се ангажират с часове компютърни игри (78,5%), са значимо по-доволни от приятелските си отношения в сравнение с неиграещите юноши (2,5%). В разрез с очакванията ни заниманията с компютърни игри се оказват добър посредник за социализацията на младежите сред връстници. При девойките се наблюдава по-голяма специфичност (Графика 3). Най-добре приети се чувстват момчетата без наличие на рисково поведение, изключение са случаите, когато става дума за въздържане от консумация на алкохол. Най-затруднени в интеракциите с връстници са момчетата с проблеми в поведението. Изключението тук е за момчетата с агресивно поведение, които, както бе коментирано по-горе, се чувстват най-добре сред връстниците си. Тези, при които се наблюдават „Бягства от дома“ и има риск от „Отпадане от училище“, изпитват паралелно трудности в общуването с родители и референтна група. По всичко личи, че бягствата от дома, отказът от учене и бягствата от училище са опит за прекъсване, свързан с трудности във взаимоотношенията в тези две области.

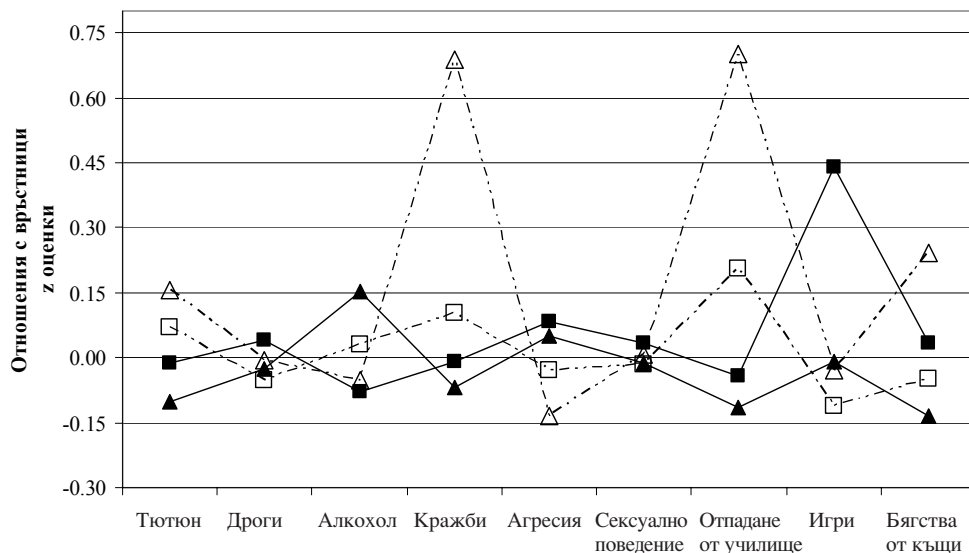
Графика 1. Стойности по скалата „Отношение с родители“ при момичета и момчета със и без проблемно поведение

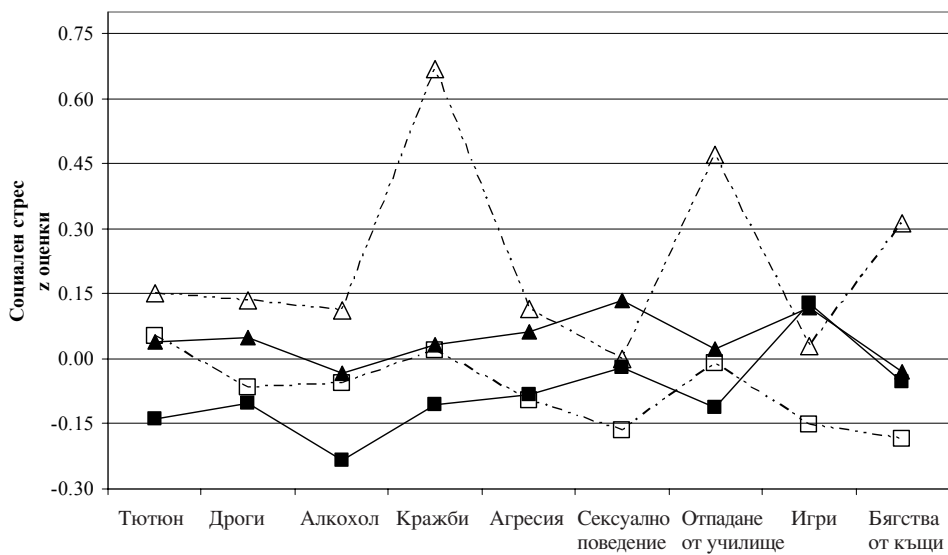
Графика 2. Стойности по скалата „Отношение с учители“ при момичета и момчета със и без проблемно поведение

Графика 3. Стойности по скалата „Отношение с връстници“ при момичета и момчета със и без проблемно поведение

Графика 4. Стойности по скалата „Социален стрес“ при момичета и момчета със и без проблемно поведение

- □ - - - Наличие на проблемно поведение-момчета
- ■ - - - Отсъствие на проблемно поведение-момчета
- △ - - - Наличие на проблемно поведение-момчета
- ▲ - - - Отсъствие на проблемно поведение-момчета

Социален стрес

При момчетата с поведенчески проблеми по-ниските нива на удовлетвореност от общуването с една от социалните групи по-често се съпровождат с такива различия и по отношение на друга група. Това се съчетава и със значимо по-високи нива на социален стрес. Когато момчетата, склонни към рисково поведение, преживяват социалните си интеракции в някоя посока като незадоволителни, тази неудовлетвореност по-трудно бива компенсирана от другите социални мрежи. При момчетата различията между Група I и Група II са сегментирани. Статистически значимите по-ниски нива в удовлетворението при комуникацията с една от социалните мрежи не се съчетават с други такива. В резултат отсъстват статистически различия между двете групи момчета по скалата „Социален стрес“ (табл. 2). В българската извадка се забелязва тенденция момчетата да изпитват повече трудности във взаимоотношенията с родители и връстници, както и по-високи нива на социален стрес (графика 4). Тези полови различия са противоположни на установените тенденции в други извадки, където момчетата демонстрират повече трудности в социалните интеракции (Jones & Dembo 1989; Fiering & Lewis 1989).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Цел на изследването бе да разгледа социалните измерения на широк репертоар от поведения, без да проблематизира степента на изязвата им. Независимо от типа рисково поведение, при двата пола групата на лицата с проблеми в поведението не демонстрира едновременно значимо по-проблемни нива във взаимоотношенията с родители, учители и връстници. Най-често Група I и Група II се различават във взаимоотношенията си с родителите, на второ място – в отношенията си с учителите, и най-рядко двете групи се различават в отношенията си с връстниците. Агресивното поведение и употребата на дроги (при момчетата) се съчетават с влошена атмосфера между подрастващите и възрастните. Употребата на алкохол и при двата пола се съпровожда от проблеми в отношенията единствено с учителите.

С изключение на „Компютърни игри“ стойностите по скалата „Връстници“ са по-проблемни за групата на деклариралите рисково поведение при двата пола. Неудовлетвореността на лицата с рисково поведение в социалното им общуване е по-голяма, но тези различия не винаги са значими. Опитът да се генерализират трудностите в общуването на юношите с проблемно поведение не се потвърди емпирично. Под въпрос е тезата за реактивния характер на проблемното поведение и взаимовръзката му със социалната дезадаптация. Поне в една от социалните мрежи юношите и девойките с поведенчески проблеми намират удовлетворяващи ги социални интеракции в степен, близка с тази на съучениците им. Такава социална мрежа най-често се оказват връстниците. Типът рисково поведение и полът на детето определят нивата на конфликт-

ност в комуникацията на възрастни и подрастващи. Необходими са следващи изследвания, които да проследят междуполовите различия в социалните интеракции с възрастни и връстници, за да се проследи влиянието на социалните модели при връзката на рисковото поведение с трудностите в общуването с родители и учители.

ЛИТЕРАТУРА

- Крайг, Г. (2001). Психология развития. Питер, Санкт-Петербург.
- Балев, Ж. (2001). Родителски модели на поведение и дезадаптивно психосоциално функциониране в юношеска възраст – автореферат, Канд. дисерт., Софийски университет „Св. Климент Охридски“.
- Barber et al. (1994). Associations between Parental Psychological and Behavioral Control and Youth Internalized and Externalized Behaviors, *Child Development*; Aug94, 65 Issue 4, p. 1120–1136.
- Baumrind, D. (1978). Parents disciplinary patterns and social competence in children, *Youth Society*, 9, p. 239–276.
- Carlini-Marlatt, B. et al. (2003). Drinking Practices and Other Health-Related Behaviors Among Adolescents of Sa˜o Paulo City, Brazil, *SUBSTANCE USE & MISUSE* 38, No. 7, pp. 905–932.
- Compas, B. E., Hinden, B. R., Gerrhardt, C. A. (1995). Adolescent development: pathways and processes of risk and resilience. *Annual Review of Psychology*, 46, p. 265–293.
- Cox, M., F. (2006). Racial Differences in Parenting Dimensions and Adolescent Condom Use at Sexual Debut, *Public Health Nursing*, 23 No. 1, pp. 2–10.
- Eysenck, H., J. (1983). Diagnosis and Clinical Assessment : The DSM III, *Annual Review of Psychology*, 34, p. 167–193.
- Eccles, J. S., Lord, S. E., Roeser, R. W., Barber, B. L. & Jozefowicz, D. M., H. (1997). The association of school transitions in early adolescence with developmental trajectories through high school. In J. Schulenberg, J. L. Maggs & K. Hurrelmann (Eds.), *Health risks and developmental transitions during adolescence* (pp. 283–320), Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Fiering, C. & Lewis, N. (1989). The Social Networks of Girls And Boys From Early Through Middle Childhood. In Belle, D.(ed.) *Children`s Social Networks And Social Supports*, New York : Wiley, p. 119–150
- Garnefski N. & Diekstra, R. F. W. (1997). “Comorbidity” of Behavioural, Emotional and cognitive Problems in Adolescence, *Journal of Youth and Adolescence*, 26, No. 3, p. 321–338.
- Herbert, M. (1987). *Conduct disorders of childhood and adolescence : A social learning perspective*, John Wiley & sons, Ltd. Chichester.
- Jessor, R. & Jessor, S. L. (1977). *Problem Behavior and Psychological Development: a longitudinal study of Youth*, New York, Academic Press.
- Jessor, R. (1987). Problem-Behavior Theory, Psychological Development, and Adolescent Problem Drinking, *British Journal of Addiction*, 82, p. 331–342.
- Petersen, A. C. (1988). Adolescent development, *Annual Review of Psychology*, 39, p. 583–607.
- Jones, D. P. & Dembo, M. H. (1989). Age And Sex Role Differences In intimate Friendships During Childhood and Adolescence, *Merrill-Palmer Quart.* 35: p. 445–462.
- Kandel, D. B. (1986). Processes Of Peer Influences in Adolescence, in *Development as Action in Context*, Ed. by R.K.Silbereisen et al., Springer-Verlag Berlin, Heidelberg.
- Lapsley, D. K. & Edgerton, J. (2002). Separation-individuation, adult attachment style, and college adjustment. *Journal of Counseling & Development*, 80, 484–492.

- Maggs, T. & K. Hurrelmann (Eds.), *Health risks and developmental transitions during adolescence* (pp. 283–320), Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Reynolds, C. R. & Kamphaus, R. W. (1992). *Behaviour Assessment Scale for Children*, Circle Pines, MN: American Guidance Service. Ind.
- Schaefer, E. S. (1965). Children's report of parental behavior: An inventory, *Child Development*, 36, p. 413–424.
- Shedler, J. & Block, J. (1990). Adolescent Drug Use and Psychological Health : A Longitudinal Inquiry *American Psychologist*, 45, No. 5, p. 612–630.
- Shuli Yi et al. (2006). Youth and Parental Receptions Of Parental Monitoring and Parent – Adolescent communication, Youth Depression and Youth Risk Behaviors, *Social Behavior & Personality: An International Journal*, 34 Issue 10, p. 1297–1310.
- Spein, A. R., Sexton, H. and Kvernmo, S. (2004). Predictors of smoking behaviour among indigenous Sami adolescents and non-indigenous peers in North Norway, *Scandinavian Journal of Public Health*, 32, p. 118–129.
- Steinberg, L. & Morris, A. S. (2001). Adolescent development, *Annual Review of Psychology*, 52, p. 83–110.
- Susan S. et al. (1994). Group self-identification and adolescence cigarette smoking: a 1-year prospective study. *Journal of Abnormal Psychology*, 103, p. 576–580.
- Tatar, M. (1998). Significant Individuals in Adolescence : Adolescent and Adult Perspectives. *Journal of Adolescence* 21, №6 pp.691–702.
- Youniss, J., Yates, M. & Su, Y. (1997). Social integration, community service and marijuana use in high school seniors. *Journal of Adolescent Research*, 72(2), 245–262.